

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri
tarixçi

I Yazı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qanunverici orqanı, Milli Şuranın xələfi 7 dekabr 1918-ci il saat 13:00-da açılan Məclis-i Məbusan idi. Açılan məclisdə söylənən ilk nitq Azərbaycan bayrağına xitabən söyləndi: "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz"- şüarı həyacanlı və sürəklı aılıqlarla qarşılanaraq Məclis-i Məbusan fəaliyyətinə başladı. 1918-ci ilin may ayından 1920-ci ilin aprelinə qədərki qısa, lakin çəkişməli, ziddiyyətlərlə zəngin dövrün sosial-iqtisadi mahiyyətinin və siyasi sisteminin düzgün qiymətləndirilməsi bütün ciddiliyi, əhəmiyyəti ilə qarşıda durur.

1917-ci ildə bolşeviklər tərəfindən əsaslandırılan sosialist alternativinin- Bakı Kommunasının terrorçu və soyqırımçı rejiminin süqutundan sonra, necə deyirlər, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin demokratik alternativini ilə qarşıdurma proplemi, bu və ya digər mövqenin kütlələrlə aşılınması səviyyəsi tariximizin həmin dövrünün tədqiqi ilə sıx bağlıdır.

Bu problemin əsas tərəflərindən biri də Azərbaycanın türk və müsəlman Məclis-i Məbusanının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Təəssüf ki, həmin problemin nəzərdən keçirilməsi sovet dövründə tədqiqatdan daha çox izahı xarakteri daşıyır. Çünki son vaxtlara qədər parlamentdə-Məclis-i Məbusanda fraksiyaların mövcudluğu, millət vəkillərinin adları heç yerdə qeyd edilmirdi, uzun illər boyu qəsdən yalnız hansısa xalis müsəvat hökuməti, müsəvat Məclis-i Məbusanı haqqında təsəvvür yaradılırdı.

Nəhayət, bunu da qeyd etmək lazımdır ki, hökumətin parlament bioqrafiyası yalnız müxtəlif fraksiyalar arasında deyil, eyni zamanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici vəziyyəti ilə əlaqədar həmin fraksiyaların özlərinin daxilindəki gərgin mübarizə ilə səciyyələnirdi.

Məclis-i Məbusanın açılışının müxtəlif amillərlə bağlı ilkin tarixi var; həmin ilkin tarix deputat komissiyalarının müəyyən edilməsi və habelə parlamentin fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərində siyasi blokların yaranması ilə sıx surətdə bağlı idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurası (Azərbaycan Şurayı-Milliyəsi) 27 may 1918-ci ildən 17 iyun 1918-ci ilədək və yenidən 16 noyabr 1918-ci ildən 3 dekabr 1918-ci ilədək olan dövrdə mövcud olmuş ilk qanunvericilik qurumu idi. Seçkilər ilə formalaşan bir qanunverici quruluş olmuşdur. Milli Şuranın sədri Müsəvat partiyasının qurucusu və başçısı Məmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdu.

Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasında mürəkkəb vəziyyət və heç bir yerdən rəğbət və kömək görməyən 44 müsəlman deputatın qəsdən qulaqardına vurulması nəticəsində 1918-ci il mayın 28-də, Azərbaycanın müstəqilliyi elan olunan kimi müsəlman fraksiyasının üzvləri Tiflisi tərk edir və siyasi vəziyyəti hələ tam ziddiyyətli olan Gəncəyə gəlirlər. Birincisi, Milli Şuranın əksəriyyət tərəfindən müdafiə edil-

mədiyi məlum oldu.

Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşanın müşaviri Əhməd bəy Ağayev Fətəli xan Xoyski ilə söhbətində Milli Şuranın buraxılmasını və yeni hökumət kabinetinin təşkilini təkid edirdi.

İkincisi, Müsəvat partiyasının özündə təfriqə nəzərə çarpırdı. Nəsim bəy Yusifbəyli, Cəfərov, Məmmədza ağa Vəkilovun şəxsində radikal qrup Osmanlı ordusu komandanlığının təzyiqinə qarşı çıxırdı. Onlar Milli Şuranın buraxılmasına tərəfdar olsalar da, yeni hökumət təşkilinin əleyhinə idilər. Bu məsələdə sosialistlər blok halında onların tərəfində dayanırdı. İttihadçılar Osmanlı təmayüllü idilər və müsəvatın sağ qanadını müdafiə edirdilər.

Milli Şuranın buraxılması ərəfəsində "Hümmət" fraksiyası, Fə-

"üzünü vəhşiliyə, arxasını dünya həyatına çevirmiş partiya" adlandırdı. O, hökuməti insan şəxsiyyətinə etinasız münasibətdə təşkiləndirirdi; müsəvatçılar isə bu cür halları türk komandanlığının ciddi intizam yaratmaq xətti və sosialistlərin törətdikləri anarxiya ilə izah edirdilər.

Hümmətçilərlə sosialist bloku arasında fikir aydınlığı mövcud idi. Ağamalioğlu onları "dövlət" sosialistləri adlandırır və Fətəli xan Xoyski hökumətini müdafiədə ittiham edirdi.

Noyabr ayında Azərbaycanda vəziyyət daha da gərginləşdi. Keçmiş Milli Şuranın bəzi üzvləri hökumətdən yeni Milli Şura yaradılmasını tələb edirdilər. Belə bir Milli Şura Bakı alındıqdan sonra çağırıldı. Artıq noyabr ayının 16-da yenidən yaradılan Milli Şura yeni qanun qəbul edir, həmin qanuna əsasən milli azlıqlara, eləcə də öl-

bilirdi. İngilislərin ilk addımları yaxşı heç bir şey vəd etmədi. 1918-ci il noyabr ayının 17-də ingilis qoşunları Bakı limanına daxil olduğu zaman general Tomson limanda İngiltərə, ABŞ, Fransa, İtaliya bayraqları ilə yanaşı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağını gördükdə, onu götürməyi əmr etmişdi. General Tomson 2 minlik Britaniya-Hind qoşunu ilə Bakıya daxil oldu. Onu həmçinin rus qoşun hissəsi komandanı Nikolay Baratov da müşayət edirdi. Bu hadisə Bakıda yaşayan ruslar tərəfindən böyük sevinclə qarşılandı. General Tomsonun Bakıdakı ilk əmri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bayrağının aşağı endirilməsi əmri oldu. O, Bakıdakı nitqində belə demişdir: Müttəfiqlər Rusiyanı bərpa etmədən evə dönə bilməzlər. Biz Rusiyanı bərpa etməli və ona dünyada əvvəllər tutduğu mövqeni geri qaytarmalıyıq.

etmək lazımdır ki, Tomson özünü Bakının və onun rayonlarının general-qubernatoru elan etmiş, Xəzər ticarət donanmasını ələ keçirmiş və Sovet Həştərxanına neft daşınmasını qadağan etmişdir.

Lakin general Tomsonun getdikcə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı münasibəti dəyişdi və Azərbaycana olan rəğbəti artdı. İngilislər Qoşun Komandanlığına və Antanta Ali Şurasına verdiyi hesabatlarda AXC-nin müstəqil yaşaya bilmə qabiliyyətinin yüksək olduğunu bildirmişdir. Onun bəyənidiyi layihə əsasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Məclis-i Məbusanı işə başlamışdır.

1919-cu ilin may ayında ingilis qoşunları Cənubi Qafqazı tərk edirlər. Belə bir mürəkkəb şəraitdə 1918-ci ilin dekabrın 7-də Bakıda Azərbaycan Məclis-i Məbusanı öz işinə başladı.

Deputat korpusu hansı prin-

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Məclis-i Məbusan

təli xan Xoyski yeni kabinetin tərkibini elan etdikdən sonra isə sosialistlər Milli Şuradan çıxdıqlarını bildirdilər. Lakin bununla bir sırada sosialistlər yeni hökuməti müdafiə ehtimalı haqqında da danışırdılar. Beləliklə, 1918-ci ilin iyunun 17-də Milli Şuranın müsəvat fraksiyasının, bitərəflər və ittihadçılardan qalan üzvlərinin birgə iclasında yeni kabinet təşkil olunur. Ümumiyyətlə, Milli Şuranın iclasında 24 nəfər iştirak edirdi, lakin, "Hümmət", və sosialist blokunun üzvləri getdikdən sonra 13 üzv qalır. Onlardan 6 nəfəri yeni kabinədə daxil olduqlarından səssizmədə iştirak etmədilər. Kabinetin təşkilinə 6 nəfər səs verir, bir nəfər bitərəf qalır (Milli Şuranın sədr müavini-Seyidov).

Beləliklə, 1918-ci ilin iyunun 17-də Milli Şura hakimiyyəti Fətəli xan Xoyskinin ikinci kabinetinə verir. Məmməd Əmin Rəsulzadə xatirələrində yazırdı: "Milli Şuranın buraxılması Gəncədəki müəyyən siyasi mübarizə nəticəsində belə bir formada təzahür etdi. Bu mübarizə demokratik təmayül və zadəgan anlamı arasında dövlətin idarə forması ətrafında gedirdi".

Beləliklə, Azərbaycanda yəne ikihakimiyyətlik meydana çıxır. Bakıda bolşevik rus və daşnak erməni qoşunları ilə əhatə olunmuş Kommuna, daha sonra Sentrokaspi hökuməti və Mərkəzi Gəncə olmaqla milli Azərbaycan hökuməti. Gəncə hökuməti sarsıntılar keçirir. Hümmətçilər onu xalq əleyhinə olan orqan kimi tənqid edirlər. Səməd ağa Ağamalioğlu "Borba" qəzetində Müsəvat partiyasının

kənin ayrı-ayrı hissələrinə Milli Şuraya öz nümayəndələrini göndərmək hüququ verilir. Elə o zamanda parlament yaratmaq təklifi irəli sürülür.

1918-ci ilin 16 noyabrında, Bəndər-Ənzəlidə Qacar Dövlətində İngilislərdən Qacar Dövlətinin general Vilyam Tomson Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini idarə edən Müsəvat partiyasının nümayəndəsi olan Nəsim bəy Yusifbəyli, Musa bəy Rəfiyev və Əhməd bəy Ağaoğlu ilə görüşdü. Görüş zamanı o Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı bu tələbləri irəli sürdü:

1. Təcili şəkildə Osmanlı qoşunları Bakıdan və ümumiyyətlə AXC ərazisindən çıxarılmalıdır.

2. Böyük Britaniya qoşunları Bakıya daxil olmalıdır.

3. Erməni qoşunlarının Bakıya daxil olmasına icazə verilməməlidir.

4. Transqafqaz dəmir yolu xəttinin şərq hissəsinin təhlükəsizliyi AXC rəhbərliyi tərəfindən təmin edilməlidir.

5. General Tomson həmçinin öhdəlik götürürdü ki, o, AXC-nin daxil işlərinə qarışmayacaq. O, bu barədə belə demişdir: Paris Sülh Konfransında xalqların öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi əsas amal kimi qəbul edilmişdir. Azərbaycan da bundan istisna olmayacaqdır.

İngilislərin Bakıya gəlməsi ilə vəziyyət mürəkkəbləşir, heç kim ingilis komandanlığının müstəqil Azərbaycan respublikasına nə cür münasibət bəsləyəcəyi barəsində qəti fikir söyləyə

Məmməd Əmin Rəsulzadə xatirələrində yazırdı: "17 noyabrda iki Bakı var idi: kədərli müsəlman Bakısı və xoşbəxt xristian Bakısı. İki gündən sonra komandanlıq müsəlman türk əhalisini kədərəndirən belə bir bəyanat verir: "...qabilə Antanta ordusu öz ölkəsinə qayıtmazdan əvvəl ümumi qələbənin qazanılmasına belə böyük kömək göstərmiş cəsur rus xalqı qarşısında öz borcunu yerinə yetirəcəkdir, o, Rusiyadan qoparılmış Qafqaz düşmən qüvvələrindən təmizləyəcək. Onlar elə bu məqsədlə də Ufada təşkil olunmuş rus hökumətinin razılığı ilə buraya gəliblər".

Bu bəyanatın yaratdığı ağır təsir, ingilis qoşunları ilə gəlmiş Lazar Biçeraxov və erməni dəstələri, Azərbaycan türkcəsində yazılmış lövhələrin qoparılması, Azərbaycan bayrağının təhqir edilməsi- bütün bunlar hər an fitnəyə, qırğına səbəb ola bilərdi. Belə siyasi çətinliklər qarşısında Azərbaycan dövlət xadimlərinin dəyanətli olması, mövqelərindən çəkilməməsi və istiqlal prinsipinə sadıq qalması olduqca çətin idi. Məmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: "Onu demək kifayətdir ki, bizim vətənpərvərliyinə şübhə etmədiyimiz bəzi hörmətli şəxslərimiz elə hala düşmüşdülər ki, hətta istiqaldan əl çəkməyi müzakirəyə qoymağı təklif edirdilər.

Lakin ingilislərin böyük təzyiqinə baxmayaraq, demokratiyanın dözümlü və səbatı Azərbaycanın istiqlalini təmin etməyə imkan verdi. İngilislərin təzyiqi isə həqiqətən güclü idi. Qeyd

siplər əsasında yaradılmışdı? Onun əsasını keçmiş Milli Şuranın 44 üzvü təşkil edirdi. Şəhərlərdən və qəzalardan keçmiş Milli Komitələrin üzvü olan daha 36 müsəlman deputat seçilmişdir. Milli komitələrin olmadığı qəzalarda isə deputatlar kənd icmaları nümayəndələrinin yığıncaqlarında seçilmişdir. Seçkilər gizli keçirilirdi. Ümumiyyətlə əsas prinsip kimi milli nümayəndəliklərin təmsil olunması götürülmüşdü, rus və erməni milli şuralarına hələ noyabrın 25-də parlamentə öz nümayəndələrini göndərmək təklif edilmişdi. Əvvəlcə hər iki şura etirazını bildirdi. Ermənilər ənənəvi şəkildə siyasi və milli-mədəni hüquqları tapdalanmış vətəndaşlarını əldə bəhanə edirdilər, buna görə erməni Milli Şurası özünü parlamentdə ermənilərin ümumi mənafeyini təmsil etmək üçün vəkəletli saymırdı.

Rus Milli Şurasının əsas dəlili ondan ibarət idi ki, müstəqil Zaqafqaziya respublikalarının elan olunmasına baxmayaraq, o, Ümumrusiya Müəssisələr Məclisi çağırılana və sülh konfransına kimi bütün Zaqafqaziyayı Rusiya dövlətinin bir hissəsi hesab edirdi. Onlar deyirdilər "Rusiyanın iradəsindən xəbərdar olmadan biz və Azərbaycan respublikasının müstəqilliyini, nə də onun parlamentini tanıma hüququna malik deyilik".

Qeyd etmək lazımdır ki, Rus Milli Şurası bütün rusdillə əhali adından danışırsa da, işdə onun kimin mənafeyini müdafiə etdiyi tamamilə aydın idi. Sosialist inqilabçılar (eserlər) partiyası da Azərbaycan parlamentində iştirak etmək imkanını nəzərdən keçirirdi. Eserlər Bakı Komitəsi Azərbaycan türklərinin müstəqilliyi ideyasını aılıqlayır, lakin onu vahid Federativ Rusiyanın tərkibində görmək istəyirdilər. Onlar belə hesab edirdilər ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti böyük Rusiya Federasiyasının bərabərhüquqlu üzvü kimi əməkçi xalqın normal inkişafını təmin edə bilər, parlament isə nüfuzlu orqan kimi yalnız demokratik əsaslarla seçildikdə fəaliyyət göstərə bilər. Demokratik seçkilərin əsasında onlar milli nümayəndəliklərin təmsil olunmasında deyil, partiyalıq prinsiplərində görürdülər. Müsəvat partiyasının Azərbaycanı tam müstəqil dövlət etməsinə və Rusiyadan ayrılığa qarşı çıxırdılar.

(ardı var)